

Абу Бакр Наршахий — Марказий Осиё тарихнавислигининг илк кадимий дурдоналаридан бири бўлмиш «Тарихи Бухоро» деб шухрат топган нодир асарнинг муаллифидир. У ўз асарини 943—944 йилларда араб тилида ёзган ва уни шу йилларда тахтга ўтирган Сомонийлар давлати хукмдори Амири Хамид, яъни Абу Мухаммад Нух ибн Наср ибн Ахмад ибн Исмоил ас-Сомоний (943—954)га бағишлаган. «Бухоро тарихи»нинг ўзида ҳам бошқа тарихий манбаларда ҳам муаллифнинг ҳаёти ва фаолиятига дойр бирор кенгрок маълумот учрамайди. Фақат XIII аср муаллифи Самъонийнинг «Китоб ул-ансоб» асарида унинг тўла исми Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар ибн Закарийё ибн Хаттоб ибн Шарик эканлиги ва у Бухоро ахлидан (Наршах кишлогидан) бўлиб, 286 хижрий (899 мелодий) йили таваллуд топган ва 348 (959) йили вафот этганлиги эслатилади.

Афсуски, «Бухоро тарихи»нинг араб тилида ёзилган асл нусхаси бизгача етиб келган эмас. Бизга насиб бўлгани — бу форс тилига таржима қилиниб, қарийб уч аср давомида бир неча бор тахрир, қисқартиш ва қўшимчаларни бошидан кечирган нусхадир. Асарнинг сўз бошисида айтилишича, 1129 йили асли ҳозирги Кува шаҳаридан бўлган Абу Наср Ахмад ибн Мухаммад ибн Наср ал-Кубовий Наршахийнинг китобини дўстларининг илтимосига биноан араб тилидан форсийга таржима қилган ва бунда у асарнинг баъзи жойларини қисқартирган; аммо, шу билан бирга айрим қўшимчаларни ҳам қиритган. Шундан ярим аср ўтгач, мазкур форсий таржима яна қайтадан тахрирга учраган; 1178—1179 йиллар давомида Мухаммад ибн Зуфар ибн Умар асарни иккинчи марта қисқартириб баён этган. Аммо асарни ўқир эканмиз, биз унда мазкур 1178 йилдан кейинги, то 1220 йилгача бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида ҳам қисқа-қисқа маълумотларни учратамиз. Бу ҳол шуни кўрсатадики, Мухаммад ибн Зуфарнинг қисқартиришидак (яъни 1178 йили) кейин ҳам бир неча номаълум кишилар ана шу форсий таржимани тахрир қилганлар. Улар асарни яна қисқартирганлар дейишга асос бўлмаса-да, лекин қўшимчалар қиритганликлари воқеалар мазмунидан кўриниб турибди. «Бухоро тарихи»нинг қўлимиздаги барча нусхалари ана шу 1220 йилгача давом эттирилган матнни ўз ичига олади. Асарнинг араб тилидаги асли бизгача етиб келмаганидек, форсий таржима ҳам кейинги тахрирчилар орқалигина мавжуддир. Чунончи, таржимон Абу Наср Ахмад асардаги баъзи жойларни қисқартириш билан бирга, унга катта тарихий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни қиритган. Бунда у ўзидан олдинги ишончли манбалардан фойдаланган. Улардан бири IX аср муаллифи

Абулхасан Абдуррахмон ибн Мухаммад Нишопурийнинг «Хазоин ул-улум» номли асаридир. Бундан ташкари таржимон Абу Исхок Иброхим ибн ал-Аббос ас-Сулийнинг «Ахбори Муканнаъ» асаридан, Абу Жаъфар Мухаммад ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий» асаридан кўшимчалар келтирган.

Таржимон Абу Наср Ахмад ва ундан кейинги тахрирчи, кайта ишловчилар ҳам «Тарихи Бухоро» матнига анчагина ўзгартишлар киритган бўлсалар ҳам, аммо Наршахий номини муаллиф сифатида саклаб қолганлар. Масалан, асарда учрайдиган «бу китобнинг мусаннифи айтади» (Техрон нашри, 1939 й., 4- бет) деган таъкидлар буни яққол исботлайди. Лекин шунга карамай, Наршахий ўз асарини тамомлаган 944 йилдан кейинги, то 1220 йилгача бўлган воқеалар муаллифлари деб биз мазкур таржимон ва тахрирчиларни танимогимиз лозим.

Наршахийнинг ўзи аслида асарга қандай ном берганлиги маълум эмас. Шунинг учун у кўлёзма нусхаларда ва тарихий адабиётларда «Тарихи Наршахий», «Тахкикул-вилоят», «Ахбори Бухоро», «Тарихи Бухоро» номлари билан юритилади. Лекин улардан энг аниқроғи ва илмий адабиётда кўпроқ ишлатиладигани «Тарихи Бухоро»дир.

Наршахийнинг бу китобида асосан Бухоро воҳасининг обод бўлиши, овчилик, балиқчилик ва дехкончиликнинг касб этилиши, Нумижкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитон, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шахрининг қад кўтаришигача бўлган муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Китобда Марказий Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши, Ислом динининг тарқатилиши, оташпарастлик ва у билан боғлиқ маданий ҳаётнинг инкирози, Муканна — «Оқ қийимликлар» ҳаракати, Сомонийлар давридаги давлат идораси, маданий қурилишлар борасида турли-туман кизиқарли маълумотлар келтирилган; Бухоронинг иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаётига, айниқса, пул муносабатларига, хирож йиғиш тизимига оид маълумотлар бор. «Бухоро тарихи»да ер-сув муносабатлари ҳақида сўзлар экан, Наршахий қадимги заминдорларни «деҳконлар», яъни «қишлоқхоқимлари», зироатчиларни «қашоварзлар», яъни «ер ҳайдовчи»—«қўшимчалар», йирик ер эгаларига қарам қишлоқ аҳолисини «қадиварлар» номлари билан атади. VIII—X асрларда Бухорода ҳунармандчилик ниятда ривожланган бўлиб, ҳар бир қишлоқ ўз маҳсули билан шўҳрат топган. Масалан, Зандана қишлоғида тўқиладиган ипак ва ип матолар «занданийча» номи билан бутун Шарққа машҳур бўлган. Бухоро шахрининг ўзида «Байт ут-тироз» номли тўқимачилик қорхонаси бўлиб, унинг маҳсулотлари Форс, Кермон, Шиндистон, Ироқ, Шом, Миср ва Рум каби ўлкаларга олиб борилган. Бухоро савдогарлари ниятда бой табақа бўлиб, Наршахий уларни «қашқашон» деб атади. Савдо муносабатлари кенг ёйилганлиги сабабли Бухоро шаҳарига «Маданият ут-тузжор» яъни «Савдогарлар шаҳари» деб лақаб берилган.

Китобда Бухоро воҳасини сугорувчи анҳорлар, обод қишлоқлар, работлар ва қўшқлар ҳақида маълумотлар бор. Бутун воҳа VIII—XII асрларда Қармана, Шопурқом, Шарқонат ул-Улё, Шарқонруд, Овхит-фар, Сомжон, Байқонруд, Фаровизи Улё, Қоми Даймун, Арвон, Қайқур, Руди Зар каби сугориш тармоқлари орқали сув билан таъминланган. Биргина Пойқанд шаҳри атрофида мингдан ортиқ работ бўлган.

Бухоро воҳасини ташқи ҳужумлардан мудофаа этиш мақсадида унинг барча дехкончилик музофотлари бир неча юз фарсахга чўзилган мудофаа девори билан ўраб олинган. Бу девор 782—831 йиллар мобайнида қуриб битказилган ва у «Қампирак» номи билан машҳур бўлган.

Асарда Бухоро шахрининг тарихий топографияси тўғрисида ҳам ким-матли маълумотлар бор. Ўрта асрларда Бухоро аркининг «Дари Регистон» ва «Дари ғўриён» номли икки дарвозаси бўлган. Унинг ичида «подшоҳлар, амирларнинг турар жойлари бўлиб, подшоҳлик девонлари ва подшоҳлар турадиган қаср қадимдан шу ерда жойлашган». 850 йилда Бухоро шахри янгидан девор билан ўраб олинган. Унинг етгита дарвозаси бўлган. Бухоро қадим замонларда, Нумижкат, Бумискат, Фохира, Мадинат ус-суфрия, яъни «Мис шаҳар» номлари билан аталган.

Хулоса шуки, Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китоби биргина Бухоро тарихини эмас, балки бутун Марказий Осиё тарихини ўрганиш учун қимматли тарихий асардир. Шу боис, Марказий Осиё халқ-ларининг VIII—XII асрларга бағишланган илмий тадқиқотларда Наршахий маълумотлари ва унинг ҳаммуаллифи, таржимони ва муҳаррири Абу Наср Аҳмад Кубовийнинг қўшимчалари XIX асрданок кенг фойдаланиб келинмоқда, асарнинг нусхалари дунё қўлёзмалар ҳазиналарида қўлаб учрайди. Биргини Ўзбекистан Республикаси Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 20 дан ортиқ нусха мавжуд. Асарнинг форсий матни бир неча бор — 1892 йили Ч. Шефер томонидан Парижда, 1904 йили Мулло Султон томонидан Бухорода (Когон), 1939 йили Мударрис Ризаний томонидан Техронда нашр қилинган. «Бухоро тарихи»нинг Н. Ликошин бажарган рус тилига таржимаси 1897 йили Тошкентда, Р. Фрайнинг илмий изохлар билан бойитилган инглизча таржимаси 1954 йили Кембриджда, НасруллохТарозийнинг араб тилига илмий изохли таржимаси Мисрда чоп этилди. Бир неча қўлёзма ва нашрлар матни солиштирилиб, тафовутлар қайд этилган илмий изохли ўзбек тилидаги таржимаси 1966 йили А. Расулов ва А. Ўринбоевлар томонидан (тарихий шахсларга изох-лар Д. Юсупованики) «Фан» нашриётида нашр этилди. «Тарихи Бухоро»нинг матнини ва маълумотларини бошқа манбалар билан қиёсий ўрганиб, ундаги маълумотларни манбашунослик ва матншунослик фани нуқтаи назаридан таҳлил этиш ишлари хали давом этмоқда.

Маънавият юлдузлари. М. Хайруллаев